

چگونگی تولید ثروت از دیدگاه پیامبر(ص)

صدیقه فرهمند نژاد^۱

چکیده

در اسلام مباحث اقتصادی با مباحث اعتقادی، سیاسی، اخلاقی در هم آمیخته و الگوی رفتاری روابط اقتصادی به گونه است که جدا انگاری نظام اقتصادی اسلام، از نظام های دیگر موجب فهم نادرست می گردد. خداوند متعال، امنیت و توانایی اقتصادی را از شاخصه های بارز جامعه ایمانی و در مقابل فقر و ناامنی را نتیجه عصیان و کفران می داند. پیامبر اکرم (ص) از همان ابتدای تشکیل حکومت، مقاصد اقتصادی را با مبانی، الگو و ساختار خاص دینی سامان داده اند. ایشان در این راستا به حمایت از تولید، کشاورزی و تأمین امنیت برای سرمایه گذاری پرداخته و با وضع و اجرای قوانین اقتصادی به کاهش فقر، بیکاری و توانمندسازی خانواده ها دست یافته و با بسترهای فساد و عناصر مفسد اقتصادی بی اغماض نبرد نمودند. این مقاله تلاش می کند با روش کتابخانه ای اثبات نماید که توسعه اقتصادی پایدار با تأثیرپذیری از راهکارهای پیامبر اسلام (ص) دست یافتنی است و می کوشد با ارایه یک افق تازه از موضوع «چگونگی تولید ثروت از دیدگاه پیامبر (ص)» آن را به عنوان یک مقوله ی مهم به همه اقشار در جامعه بین الملل باز شناساند تا در آینده بتوان از این مسیر به اقتصاد اسلامی رسید.

واژه های کلیدی: اقتصاد، توزیع، تولید، ثروت، سرمایه.

۱. فارغ التحصیل سطح دو حوزه فاطمه معصومه (س)، sdyghfrhmndnzhad@gmail.com

مقدمه

اقتصاد همواره مورد توجه و ستون فقرات و شاهرگ زندگی بشر از آغاز تاریخ تاکنون بوده است و همه ادیان آسمانی به این مسئله توجه داشته اند. اسلام با ویژگی جامع نگری به همان اندازه که به مسائل معنوی و اخلاقی پرداخته به مسائل مالی نیز توجه نموده است.

بدون تردید، ایران اسلامی امروزه به مرحله جدیدی از تاریخ خود گام نهاده است؛ مرحله ای که آزمونی بزرگ برای ملت سرافراز ایران است. پیروزی نظام اسلامی در عرصه های گوناگون و دگرگونی های عمیق و اساسی رخ داده در کشور و تأثیر آن بر جهان اسلام به گونه ای است که جهانیان - به ویژه دشمنان قسم خورده اسلام و انقلاب - را به واکاری عمیق و دقیق در اسلام و مذهب تشیع وادار کرده است. از این رو، دشمنان ضمن تلاش برای ایجاد مشکلاتی در عرصه های گوناگون، بیشترین سعی خود را روی «اقتصاد» متمرکز کرده اند.

برای یافتن اصول اساسی در مسائل اقتصادی باید به آنچه خالق انسان نازل کرده است مراجعه کرد. حیات طیبه ای که او معرفی کرده، شناسایی و مسیرهای منتهی به آن از طریق وحی، کشف و راهکارهای لازم را با تفقه و تعقل در چارچوب اصول دینی طراحی کرده است. در متون دینی، اقتصاد و تدبیر در امور معیشتی عاملی برای درک لذت ایمان واقعی بوده و حسن تقدیر معیشت یکی از پایه ها و ارکان اعتقادات معرفی شده است. پیامبر اسلام (ص) با اندیشه ی وحیانی راهبردهای عملی و بالفعلی جهت ایجاد نظام اقتصادی پایدار در جامعه نوپای اسلام محقق نمودند. کشاورزی و دامپروری، از این جهت که تأمین کننده نیازهای غذایی مردم است، در اولویت نخست قرار دارد و در روایات فراوانی بر آن تأکید و به انجام آن تشویق شده است.

پیشینه

پایه ریزی نخستین گام های اقتصاد با محوریت تولید، زمانی که توبه حضرت آدم (ع) پذیرفته شد، از سوی خداوند امر شد تا به آباد نمودن زمین بپردازد و مایحتاج زندگی خویش را تأمین کند. لذا پایه های اقتصاد به ساده ترین شکل خود ایجاد گردید و عصر تولید آغاز شد، اما این بسترسازی به طور کامل اصولی و بر مبنای عناصری چون؛ علم و معرفت و بهره گیری از منابع طبیعی موجود و کار و فعالیت بوده است.

در مقاله اصغر ابوالحسنی و رحمت الله علیرحمتی با موضوع « تأثیر ارزش های اخلاقی در اقتصاد از دیدگاه شهید صدر » تلاش شده است تا اثبات نماید که توسعه اقتصادی پایدار بدون تأثیرپذیری از اخلاق دست نیافتنی است که از اندیشه و دیدگاه شهید صدر بررسی شده است .

در مقاله حسن سبحانی و علی اصغر قائمی نیا با موضوع « پول در اقتصاد اسلامی از دیدگاه اعتباریات علامه طباطبایی » به حقیقت شناسی ، پول از رهگذر فلسفی در دیدگاه علامه طباطبایی پرداخته است که عبارت است از این که پول مفهومی اعتباری و قراردادی است ؛ بنابراین پول کالا نیست .

علاوه بر آن محمدهادی زاهدی وفا و عادل پیغامی در مقاله ای با موضوع « پول و زمان در نظریه توزیع اقتصاد اسلامی » بیان کرده که یک نظام که یک نظام اقتصادی متشکل از سه زیر نظام تولید ، توزیع و مصرف است که هسته مرکزی هر سه این ها در روابط بین عوامل تولید و گستره تعاملات نهادی - قراردادی فی ما بین آنها بوده که شهید محمد باقر صدر آن را به روابط توزیع پیش و پس از تولید یاد کرده است .

در این مقاله نویسنده با موضوع « چگونگی تولید ثروت از دیدگاه پیامبر(ص) » تلاش کرده است به روش کتابخانه ای و نوع تحقیق آن علمی - تاریخی و با استفاده از کتب تاریخی سیره پیامبر(ص) و کتب اقتصادی در پنج بخش تدوین شده است : بخش اول مفهوم شناسی اختصاص دارد ؛ بخش دوم به نگرش پیامبر(ص) به تولید ثروت که شامل مبارزه با بیکاری مقبل از بعثت پیامبر(ص) بیان شده است ؛ بخش چهارم به حیات اقتصادی اسلام پس از هجرت که شامل اشتغال و درآمد عمده مردم ، منابع و شیوه های تولید ، تقدم منافع جامعه بر منافع افراد و راهکارها و وضع و اجرای قوانین تحریمی برای جلوگیری از آسیب های نظام اجتماعی تبیین شده است ؛ بخش پنجم جمع بندی بخش های پیشین و ترسیم راه و روش پیش رو است .

۱. مفهوم شناسی

اقتصاد در لغت از ریشه قصد و به معنای اعتدال و میانه روی است و در اصطلاح ، علم بهره گیری از روش ها و ابزارهایی است که با صرف کمترین هزینه ، بیشترین بازدهی در تولید ، توزیع و مصرف به دست می آید.^۱

^۱ عزیزان، جهاد اقتصادی (الزامات، عوامل، موانع)، ص ۱۳.

براین اساس کار را نمی توان تنها عامل تعیین کننده ارزش شناخت ولی باید توجه داشت که در بیشتر موارد کار با طبیعت ایجاد ثروت می کند و موضوع ارزش را تولید می نماید . بنابراین می توان گفت تنها عامل انسانی برای تولید «کار» است.

ثروت در لغت از ریشه ثروه است و به معنای دارایی و توانگری است.^۱ در نظر شهید مطهری چیزهایی که یکی از حوایج اولیه یا ثانویه انسان را برآورد و قابلیت تملک و انحصار داشته باشد ثروت گفته می شود. ثروت فی ذاته در اسلام ، ممدوح و ستوده است و آن چه را که اسلام در این باره ، مردم را از آن بر حذر داشته و تعلق به ثروت و تکیه نمودن به آن و به افتخار و مباهات به آن است که آدمی بر اثر ضعف نفس ، به جای این که به خدا تکیه کند ، به ثروت تکیه میکند و به جای اینکه خویشتن را به امتیازات انسانی زیور کند ، مال و ثروت را زیور خویش بداند و به جای اینکه مال و ثروت را به خدمت بگیرد، خود را در خدمت مال و ثروت قرار می دهد.

ثروت به معنای توانمندی می تواند ظاهاری و یا معنوی باشد که نویسنده در این مقام ثروت را به معنای ظاهری و دارایی در نظر گرفته است . مؤلفه های ثروت شامل تولید ، سرمایه و توزیع است.

تولید در لغت به معنای زایانیدن ، پدید آوردن چیزی از چیز دیگر و حاصل کردن چیزی از طریق زراعت یا صنعت می باشد.^۲ در اصطلاح تولید تغییر شکل دادن به مواد طبیعی است . برای آنکه انسان با آنها بتواند حاجت هایش را بر طرف نماید. تولید بر خلاف مفهوم ظاهر آن در مباحث اقتصادی به خلق و ایجاد یک ماده گفته نمی شود بلکه فعالیتی که برای ایجاد وصف و حالت جدید در موجود به کار می رود، تولید نامیده می شود، با این شرط که این وصف و حالت آن موجود را قابل مصرف نماید. بنابراین خالص کردن آهن ، تغییر شکل دادن آهن خالص و به صورت قابل استعمال شدن آن و تبدیل فلز قیمتی به صورت لوکس ، تولید نامیده می شود، در حالیکه در هیچ یک از این موارد چیزی خلق نشده بلکه صنعت و حالت خاصی ، در این موجودات پدید آمده که به کار مصرف کننده می خورد.^۳

سرمایه در لغت به معنای دارایی و ثروت و آنچه که کسی از نقد و جنس دارد . پول یا کالایی است که اساس کسب و تجارت و تولید قرار بدهند و یا پولی که در اصل به بهای چیزی داده شده که هر

^۱ حسینی دشتی، دایره المعارف جامع اسلامی، ج ۳، ص ۱۸۵۲.

^۲ مطهری، یادداشت های استاد مطهری، ج ۷، ص ۴۲.

^۳ عمید، فرهنگ فارسی عمید، ج ۱، ص ۶۴۲.

^۴ محمد باقر صدر، اقتصاد ما، ج ۲، ص ۳۰۲.

^۵ سید موسی صدر، اقتصاد در مکتب اسلام، ص ۱۶.

گاه بیشتر از آن فروخته شود مبلغ اضافی سود خواهد بود گفته می شود.^۱ در علم اقتصاد ، سرمایه یکی از عوامل اصلی تولید است و بهترین شیوه استفاده از آن سرمایه گذاری در تولید است ؛ زیرا افزون بر بهره وری برای صاحب سرمایه ، از راکد ماندن آن در جامعه جلوگیری می کند و هم می تواند برای زیادی در جامعه اشتغال ایجاد کند و موجب رونق اقتصادی در کشور شود .سرمایه در نظام اسلامی ، ودیعه ای الهی است که در اختیار انسان قرار دارد و باید از آن در راه مصالح مردم و جامعه بهره گرفت . به همین دلیل ، از آن به امر « خیر » تعبیر شده است. توزیع در لغت به معنای تقسیم عادلانه ثروت است^۲ و در اصطلاح منظور توازن اجتماعی آن است که دارایی های جامعه به گونه ای در بین همه مردم توزیع شود تا تفاوت درآمدها موجب تفاوت فاحش طبقاتی نشود. برخی از امکاناتی که در اختیار فرد و جامعه قرار می گیرد به طور مستقیم زمینه ساز برخورداری وسیع تر از دستاوردهای فعالیت ها در آینده میگردد بنابراین عدالت اقتصادی مستلزم این است که ترتیبی داده شود تا افراد از امکانات آموزشی و ابزار تولید به طور عادلانه و یکسان برخوردار شوند. اسلام نظام توزیع ثروت را طوری وضع کرده است که قادر بر تحقق بخشیدن به عدالت اسلامی باشد ، بنابراین اسلام در چنین نظامی ، عدالت اجتماعی را برای تولید محقق کرده است.^۳

نویسنده در این مقاله مؤلفه تولید را از دیدگاه پیامبر گرامی اسلام (ص) مورد بررسی قرار می دهد.

۲. نگرش پیامبر(ص) به تولید ثروت

۲-۱: مبارزه با بیکاری و تشویق به کار و کوشش در اسلام

بیکاری یکی از معضلات جدی اجتماعی در هر کشور است . افزایش آمار بیکاری در کشورها، دغدغه مهمی برای دولت مردان به حساب می آید. در تحلیل بیکاری افراد بیکار به دو دسته تقسیم می شوند:

^۱ عمید، فرهنگ فارسی عمید، ج ۲، ص ۱۱۹۹.

^۲ بافکار، نقش و کارکرد خانواده در جهاد اقتصادی، ص ۳۹.

^۳ میرزایی، فرهنگ اصطلاحات معاصر عربی فارسی، ص ۲۱۴.

^۴ نیک یار، نظام توزیع ثروت در قرآن، ص ۷۲.

^۵ همان، ص ۶۸.

^۶ محمد باقر صدر، اقتصاد ما، ج ۱، ص ۴۲۵.

الف) افراد مستعد و جویای کار که همواره در صدد یافتن کار برمی آیند ، ولی وضعیت اقتصادی کشور به گونه ای است که جایی و زمینه ای برای کار وجود ندارد و بازار کار به هر دلیلی یا اشباع شده و یا پذیرای کارگر نمی باشد.

ب) اوضاع اجتماعی ، سیاسی و اقتصادی جامعه بسترهای مناسبی از فرصت های شغلی را برای افراد مهیا ساخته است ، اما جوانان و بیکاران به دلایل متعدد به تن پروری ، تنبلی ، سستی و آسودگی خاطر و از همه بدتر، اعتیاد عادت نموده اند و بدین ترتیب انگیزه های برای کار وجود ندارد . پیامبر اعظم (ص) برای هر دو نوع بیکاری یاد شده راه کارهای مناسبی ارائه داده و جامعه آن روز از این مشکل رهایی بخشید.

اسلام راه های تشویقی فراوانی جهت روی آوردن به کار و تلاش و پرهیز از تن آسایی دارد.

راه اندازی تجارت ، بازرگانی ، کشاورزی ، از طریق مضاربه ، مسابقات ، مزارعه ، مشارکت و سایر عقود اسلامی و ایجاد زمینه های به دست آوردن علم و دانش کسب مدارج علمی ، تشویق به آنها و نکوهش بیکاری و ... از مواردی است که در اسلام و تاریخ پیامبر(ص) به وضوح و وفور یافت می شوند. نبی گرامی اسلام(ص) فرمودند:

« ان الله ليبغض الصبيح الفارغ لا في شغل الدنيا و لا في شغل الآخرة » خداوند انسان سالم بیکار که نه در کار دنیا و نه در کار آخرت اشتغال دارد ، را دشمن می شمارد.^۲

در جایی دیگر آمده است : «رانده و مطرود درگاه الهی است کسی که بار زندگی خود را بر دوش دیگران بیفکند و از دسترنج مردم امرار معاش نماید.»^۳

۲-۲: کسب حلال

حضرت محمد (ص) اشتغال به کارهای حلال را مانند دیگر عبادات ، بر زن و مرد مسلمان واجب می دانست و می فرمود: « عبادت خداوند هفتاد جزء است و بهترین آنها طلب روزی حلال است.»^۴

^۱ ابراهیمی، سیره نبی اعظم(ص)، ص ۶۵۷.

^۲ همان، ص ۶۵۹.

^۳ فرید، الحدیث، روایات تربیتی، ص ۲۱۷.

^۴ اسحاقی، مبانی و راهبردهای جهاد اقتصادی، ص ۱۱۳.

ابوهریره روایت کرد که پیامبر(ص) فرمود: « زمانی می رسد که کسی توجه نمی کند که آنچه را به دست آورده است، حلال است یا حرام.»^۱

۲-۳: انفاق زیادی مال

صدقه و انفاق ازدست آوردهای مهم پیامبر(ص) است که مشکل فقر و شکاف طبقاتی را در جامعه اسلامی درمان می کند. لذا می فرماید: « صدقه بدهید، زیرا صدقه مال را زیاد و فراوان می سازد و صدق دهید خداوند شما را مورد رحمت خود قرار می دهد.»^۲

و نیز فرمودند: « هر کس به مؤمنی قرض دهد و منتظر گشایش حال او باشد مالش همواره در حال برکت و خودش مشمول درود فرشتگان خواهد بود، تا آن گاه که او دین خود را به وی ادا کند.»^۳

۳. روش های تولید ثروت قبل از بعثت

دین اسلام، بیکاری سربار شدن بر دیگران را نمی پسندد. هر چند محمد(ص) پیش از بعثت، بخشی از وقتش را در تربیت روحی خود و رابطه با خدا و عبادت را می گذراندند. با این حال شخصی نبود که بیکار بوده و سربار دیگران باشد بلکه همواره مشغول کار و فعالیت بوده است.^۴

برخی از مورخان و محدثان، در ضمن شغل های پیامبر(ص) دامداری و گوسفند چرانی را ذکر کرده اند؛ از جمله در زمانی که در قبیله بنی سعد، در کنار مادر رضاعیش به سر می برد، همراه برادران رضاعی خود - درحالی که خرد سال بود - به چوپانی می پرداخت و نیز بخاری محدث، بزرگ اهل سنت، اظهار داشته که همه انبیاء، از جمله پیامبر اسلام(ص) گوسفند چرانده اند.^۵

بسیاری از اسیره نویسان، این جمله را نقل نموده اند که رسول اکرم(ص) فرمود:

« تمام پیامبران پیش از آنکه به مقام نبوت برسند، مدتی چوپانی کرده اند. عرض کردند: آیا شما نیز شبانی نموده اید؟ فرمود: بلی من مدتی گوسفندان اهل مکه را، در سرزمین «قراریط» شبانی می کردم.»^۶

^۱ بخاری، ترجمه صحیح بخاری، ص ۸، ج ۲۰۵۹.

^۲ ابراهیمی، سیره نبی اعظم(ص)، ص ۶۶۶.

^۳ همان، ص ۶۹۱.

^۴ محرمی، سیره پیامبر اعظم(ص)، ص ۶۹.

^۵ همان، ص ۷۱.

^۶ سبحانی، فراهایی از تاریخ پیامبر اسلام، ص ۷۵.

محمد (ص) زمانی که هنوز به سن بلوغ نرسیده اما نوجوانی بالنده و توانا شده بود، عزم کار نمود. این کار چوپانی بود که دارای سه مزیت بود:

- الف) این کار صیانت حیوان ضعیفی است که از پیش بردن آن عطوفت و مدارا می طلبد.
- ب) در این کار، وی با نوجوانانی معاشرت ورزید که آن تکبر و برتری طلبی دوران جاهلیت که مردم به شرافت و اصل و نسب بر دیگران فزونی و فخر طلبیدند، در آنها وجود نداشت.
- ج) در این کار درآمدی از دسترنج خود او به دست می آمد که بهترین در آمد ها بود، بهترین در آمد آن است که حاصل دسترنج و کار بدنی انسان باشد.^۱

درآمد ثروتمندان قریش از طریق تجارت به دست می آمد. افراد متوسط تر نیز هر کدام بر حسب ثروتی که در اختیار داشتند، به کار تجارت می پرداختند. در این میان تاجران بزرگ این شهر – کسانی چون عباس بن المطلب، و لید بن مغیره و ابوبکر به کار مبادله کالاهای تجاری یمن و شام اشتغال داشتند – این گروه از طریق یمن کالاهای ایران را به روم و از طریق شام کالاهای روم را به ایران منتقل می کردند. بنابراین، آنها دو نوع سفر تجاری داشتند: یکی در تابستان که به شام می رفتند و کالاهای ایرانی را به آنجا می بردند و در مقابل کالاهای روم را از آن دیار می آوردند. دیگری سفر زمستانی بود که در طی آن کالاهای رومی را به یمن می بردند و کالاهای ایرانی را از آن سفر خریداری می کردند.

بدین ترتیب، درآمد بازرگانان عمده مکّه تجارت خارجی، راه کسب روزی مردم عادی، تجارت داخلی و منبع درآمد افراد تهیدست چراندن گاو و گوسفند و شتر بود.

بدین گونه، مقتضای چنین جامعه و زندگی درآمیخته به تجارت مبتنی بر آن بود که محمد(ص) نیز به پیشه ثروتمندان و افراد متوسط جامعه یعنی همان تجارت روی آورد.

به طور عمده شغل محمد (ص) پیش از بعثت، تجارت بود. تجارت آن حضرت با اموال خدیجه منجر به ازدواج با ایشان شد. در تاریخ زندگی پیامبر (ص) مشهور است که حضرت ابوطالب به آن حضرت پیشنهاد تجارت با اموال خدیجه را – که مردان دیگر با آن تجارت می کردند – نمود.^۲

^۱ ابوزهره، خاتم پیامبران، ج ۱، ص ۲۴۵.

^۲ محرمی، سیره پیامبر اعظم(ص)، ص ۷۰.

با اینکه این سفر، سفر اولی بود که خودش بازرگانی می رفت (فقط یک سفر در دوازده سالگی همراه عمویش رفته بود) آن سفر را با چنان مهارتی انجام داد که موجب تعجب همگان شد.

درحقیقت جز شبانی و بازرگانی، شغل و کار دیگری برای ایشان ذکر نشده است.^۱

نتیجه آنکه پیامبران به لحاظ رسالت و پیغمبری، شبان نبوده اند؛ اگر چه طبیعتاً برهه ای از عمر شریفشان را در شبانی و چوپانی گذرانده باشند؛ علاوه بر آن پیامبر اکرم (ص) آن همه کمالات روحی و معنوی را در کلاس شبانی نیاموخته است بلکه چنان که در وصف امی بودن ایشان گفته اند: او درس نا خوانده و استاد ندیده، تربیت شده آسمانی و وحیانی بوده است؛ و «در اثر مهر و رحمت خداوندی تو برای آنان نرم خوی شدی».^۲

۴. حیات اقتصادی اسلام پس از هجرت

پیامبر بزرگوار اسلام صلی الله علیه و آله وسلم پس از فشارهای زیادی که در طی سیزده سال در مکه متحمل شد، راه هجرت به سوی یثرب - که بعدها به مسجد النبی (ص) تغییر نام یافت - را در پیش گرفتند و با دلی آکنده از اندوه، مکه را ترک کرد. آمادگی مردم مدینه زمینه سازتشکیل حکومت اسلامی شد. ناگفته پیداست که اصول اعتقادی اسلام با نزول ۸۲ سوره در مکه و حضور مستمر سیزده ساله پیامبر (ص) در این شهر، باید بیان شده باشد و اینک نوبت احکام حقوقی چون حق مالکیت، مبادله و بهره برداری و قضایی است که باید در یک محیط تهی از غوغا و اختناق مانند مدینه تدریجی بیان شوند و اثرات آنها بر توزیع درآمد و میزان سهمی که صاحبان عوامل تولید از محصولشان می برند، تقریر گردد.

۴-۱: اشتغال و درآمد

از فعالیت های عمده اقتصادی مردم مدینه، به علت باران خیز بودن این ناحیه و نیز یمن، خیبر، وادی القری و طائف، کشاورزی و تولید محصولات زراعی، خرما، انجیر، جو، گندم، سبزیجات، تربیت گوسفند، گاو، اسب و شتر بوده است. فعالیت های دیگرهم چون تجارت و دادوستد، پیشه وری، دستفروشی، آهنگری، بنایی و حفر قنات نیز رواج داشته است.^۳

^۱ مطهری، سیر در سیره نبوی، ص ۲۳۶.

^۲ سید علوی، تاریخ توصیفی-تحلیلی صد اسلام، ص ۷۲.

^۳ آل عمران، ۱۵۹.

^۴ ابراهیمی، سیره نبی اعظم (ص)، ص ۶۴۴.

مسلمانان در مکه به علل گوناگون مانند تحریم اقتصادی به خصوص در شعب ابی طالب ، بدرفتاری مشرکان و برخورد ناشایست آنان ، وضعیت در آمدی مناسبی نداشتند و وقتی راه هجرت به مدینه را در پیش گرفتند ، به دلیل مخفیانه بودن آن دست خالی به سوی شهرمدینه سرپناه و تهیدستی در کنار مسجد پیامبر (ص) بر سکویی که برایشان ترتیب داده بودند ، اقامت می کردند ، که به آن ها اصحاب صفا می گفتند.^۱

اما اقدامات و تدبیرهای اقتصادی پیام آور اسلام (ص) آهسته آهسته وضعیت اقتصادی مسلمانان را متحول ساخت و رفاه همگانی را برایشان به ارمغان آورد. مسلمانان که در ابتدا حتی از داشتن سرپناه محقر و کفاف روزانه محروم بودند ، رفته رفته در سال های آخر هجرت صاحب مسکن ، شغل و درآمد خوبی شدند ؛ به گونه ای که توانسته اند علاوه بر تأمین مخارج روزمره زندگی، پس انداز نیز داشته باشند . بر این اساس که مسلمانان به حد مازاد درآمد رسیده بودند ، در سال هشتم هجری مکلف به پرداخت زکات شدند. مسلمانان با درآمد خوب روزانه معادل یک درهم می توانستند مرغوب ترین غذای آن دوران ، گوشت شتر را تهیه و مصرف کنند و با چهار روز کار یک پیراهن بخرند . در سال هشتم هجرت ، مسلمانان به درجه ای از رفاه اقتصادی رسیدند که با همین درآمد سالی ۲۰۰ درهم پس انداز داشتند . این امر نشان می دهد که قیمت های کالاها و خدمات کاهش چشم گیری یافته و فراوانی نعمت قابل توجه بوده است تا با فقط درآمد فوق و سطح مخارج یاد شده ، پس انداز هم داشته باشند .^۳

بنابراین اگر اسلام با آن غنای فرهنگی ، اعتقادی و اقتصادی به طور صحیح پیاده شود چنین برکاتی را نیز به دنبال خواهد داشت و این البته آغاز کار اسلام بود . اگر اوضاع اسلامی به صورت دست نخورده پس از پیامبر اکرم (ص) به امانت داران اصلی و واقعی آن می رسید ، بدون تردید جهان بشری به طور کل از آن همه سعادت به شگفتی می افتادند . اسلام سعادت هر دو جهان را برای پیراوانش ضمانت کرده و زندگی را به طور کامل و همه جانبه رهبری می کند .

۵. منابع تولید

^۱ شهیدی، تاریخ تحلیلی اسلام (تا پایان معویان)، ص ۶۳.

^۲ شهابی، ادوار الفقه، ج ۱، ص ۳۵۵.

^۳ سید کاظم صدر، اقتصاد صدر اسلام، ص ۴۹.

در اقتصاد برای تولید و بهره‌مندی، منابعی لازم است که از آنها تحت عنوان منابع اقتصادی یاد میشود. این منابع می‌توانند مواد اولیه طبیعی، انسانی، فنی، ماشین‌آلات، سرمایه، پول، مدیریت، دانش فنی و... باشند و انسان می‌تواند بر آنها مالکیت داشته و از این حقوق بهره‌مند شود.^۱

با بررسی احکامی که در قرآن کریم و سنت پیامبر وارد شده است، چهار عنوان زیر برای مباحث اقتصادی این مکتب استخراج شده است:

۱. توزیع اولیه منابع طبیعی
۲. تولید و چگونگی توزیع فرآورده‌های تولید
۳. تصرف در اموال که شامل دو مورد است: الف) بازرگانی و تبادل کالا و سود حاصله از عملیات تجاری؛ ب) هزینه کردن اموال برای رفع نیازهای زندگی
۴. مسئولیت‌های عمومی دولت^۲

۵-۱: طبیعت مادر منابع

طبیعت چهار منبع عمده دارد:

- الف) زمین: از مهمترین منابع به شمار می‌آید و بدون آن هیچ گونه تولیدی صورت نخواهد گرفت.
- ب) مواد اولیه که در پوسته خشک زمین وجود دارند، مثل طلا، نفت، آهن، زغال، گوگرد و ...
- ج) آبهای طبیعی و دریاها که هم در تولید و هم در امور حمل و نقل نقش حیاتی و اثرگذار دارند.
- د) ثروت‌های طبیعی در دل دریاها، رودخانه‌ها - که با غواصی به دست می‌آیند - و نیز ثروت‌های حیوانی، گیاهی و اکسیژن هوا.^۳

یکی از هدف‌های مهم پیامبر (ص) در زمینه‌های اقتصادی، هدایت انسان و پاکسازی انگیزه‌های او در مالکیت خصوصی و هماهنگی آن با مصالح عمومی اجتماع است و به همین جهت اجازه مالکیت منابع طبیعی را به افراد نمیدهد، بلکه آنها را جزء اموال عمومی یا دولتی یا از مباحات عمومی که هیچ کس در بهره‌برداری از آن بر دیگری امتیازی ندارد به حساب آورده است.^۴

^۱ ابراهیمی، سیره نبی اعظم (ص)، ص ۶۴۴.

^۲ الصفار، سیره پیامبر (ص) در رهبری و انسان‌سازی، ص ۱۲۹.

^۳ ابراهیمی، سیره نبی اعظم (ص)، ص ۶۴۴.

^۴ الصفار، سیره پیامبر (ص) در رهبری و انسان‌سازی، ص ۱۲۹ و ۱۳۰.

شهید صدر نیز مالکیت بر زمین را به مالکیت عمومی و مالکیت خصوصی تقسیم نموده است. لذا خصوصی و مالکیت فرد بر زمین با یکی از امور زیر انجام می‌شود:

الف) احیای زمین های دولتی

ب) پاسخ مثبت دادن به دعوت اسلامی

ج) واگذاری زمین به موجب پیمان نامه با ساکنان سرزمینی که به قلمرو اسلامی پیوسته اند.^۱

به طور خلاصه حق مالکیت بر زمین ها از طریق احیای آنها ، پذیرش داوطلبانه اسلام و وفاداری به مفاد پیمان نامه های صلحی که میان اسلام و آنها منعقد می شدند، به رسمیت شناخته می شد. ولی اگر کفار و مشرکان پس از ابلاغ اسلام از پذیرش آن سرباز می زدند و یا حتی در صدد جنگ بر می آمدند ، همانند جنگ احد و احزاب ، در صورت شکست خوردن کفار ، زمین ها به مالکیت همه مسلمانان - اعم از حاضران و نسل های بعدی - در می آمد. این نوع اراضی ، موسوم به فیه یا مفتوح العنوه بودند.

همچنین آب ها اعم از سطحی و آب های زیرزمینی به عموم افراد جامعه اسلامی تعلق دارد و در اختیار دولت اسلامی یا به اصطلاح امروزی در اختیار بخش عمومی قرار می گیرند.

معادن، چراگاه ها، جنگل ها و بیشه زارها، ماهی گیری (شیلات)، محیط زیست و همه محتوای آن از جمله حیوانات شکاری، جزو اموال مشترک است؛ یعنی تمام مسلمانان در مالکیت آن شریک اند.^۲

۵-۲: شیوه های تولید

آیین مقدس اسلام با شیوه های متعدد زمینه برخورداری از منابع و مواهب فوق را برای پیروان خود فراهم ساخته و به آنها جنبه رسمیت داده است که برخی از آنها عبارتند از:

الف) حیا زیت

این شیوه به صورت کشیدن نهراز رودخانه ، شکار ، کند چاه و قنات ، در اموال مشترک صورت می گیرد و شخص ، در خصوص آب کشیده شده و حیوان صید شده ، حق مالکیت و بهره برداری می یابد و دیگران از حق حیا زت برخوردارند . این امر اگر در اثر ازدیاد افراد منجر به تراحم شود ، دولت اسلامی برای رفع آن را وارد عمل می شود و منافع افراد را تأمین می سازد .

^۱ محمد باقر صدر، اقتصاد ما، ج ۱، ص ۴۳۷-۴۵۶.

^۲ ابراهیمی، سیره نبی اعظم (ص)، ص ۶۴۵.

ب) احیا مشترکات:

یعنی زمین های موات و معادن، شخص دارای حق تصرف بر آنها می شود. اما اگر این شخص از ادامه احیای زمین یا معدن دست بکشد و آن را رها نماید، حق تصرف خود را از دست می دهد. البته طبق نظر برخی از فقهای بزرگ نظیر محقق حلی قدس ره، احیا سبب ملکیت شود و با دست کشیدن از احیا، مالکیت آن از بین نمی رود.^۱

حیازت منابع آب یا چوب های جنگل و سنگ های قیمتی کوه ها و صید حیوانات، بیشتر اوقات موجب احتکار می شود و کار اقتصادی به حساب نمی آید، همان گونه که حق ویژه یا مالکیت افراد بر منابع گوناگون ثروت طبیعی از راه «جمی» مجاز نیست. جمی یعنی تصرف منابع طبیعی مانند مراتع یا جنگلها بر اساس زور و قدرت و ممانعت از بهره برداری دیگران از آن است.

پیامبر اکرم (ص) رسم جمی را از جامعه اسلامی برانداخت و فرمود: «جمی جز برای خدا و رسول او نیست». ^۲ زیرا جمی شکل احتکاری حیازت است، و حیازت منابع طبیعی از انواع احتکار است، نه کار اقتصادی. اسلام تنها احیا را موجب پیدایش حق برای افراد می داند، زیرا احیا بر خلاف احتکار، کاری اقتصادی است و کسی که با آماده کردن خاکها و جمع آوری سنگها و آبیاری، زمینی را احیا می کند، در حقیقت آن را قابل بهره برداری می سازد.

تحجیر به معنای نشانه گذاری یا سنگ چینی یا ساختن دیوار در اطراف زمین است، وقتی سبب ایجاد حق برای عامل آن می گردد که آن نشانه گذاری یا سنگ چینی به عنوان شروع عملیات احیا تلقی گردد.

پیامبر اکرم (ص) احتکار را حرام کرد و محتکر را ملعون، یا همانند دزد یا کسی که وجود خدا را باور ندارد، معرفی کرد و فرمود: «کسی که در بازار ما مسلمانان کالایی را احتکار کند، از نظر کتاب خدا مانند ملحد است». ^۳

۴-۵: تولید و توزیع

^۱ همان، ص ۶۴۶.

^۲ محمدباقر صدر، الاسلام یقود الحیاه، ص ۷۹.

^۳ کنز العمال، حدیث ۹۷۱۷.

پس از آن که بهره برداری با شیوه های حیات و احیا صورت پذیرفت ، زمین و امثال آن به عنوان عوامل تولید شناخت می شوند .عوامل تولید یا نهاده ها انواع گوناگونی دارند که شامل موارد زیر است:زمین، سرمایه نقدی، مواد خام، مدیریت، نیروی کار، سرمایه ابزاری (ماشین آلات).

هر کدام از موارد فوق درآمدهای را ایجاد می کند؛به عبارت دیگر،هر یک از نهاده های مذکور سهمی در درآمد دارند.به عنوان مثال ، کارگر و یا مدیر، مزد یا نسبت خاصی از درآمد نصیب می شوند. مواد خام قیمت یا نسبت معینی از درآمد را به خود اختصاص میدهد.زمین نیز به صورت اجاره ، در امور مزارعه ، مساقات ،مضاربه و خرید و فروش، سهمی در درآمد دارد.

همچنین سرمایه های ابزاری نظیرماشین آلات اجاره داده می شوند و بابت آن حق الاجاره می شود.ذکر این نکته ضروری است که در تمامی فرآیندهایی که به نوعی ارزش اقتصادی در آنها ایجاد می شود، حضورنیروی کار(ساده و یا فنی) در آن اجتناب ناپذیر است و بدین اساس سهمی که ارزش افزوده می برد، بیش از سهمی است که سرمایه و زمین می برند.نیروی کار- چه ساده و چه دارای مهارت های گوناگون اقتصادی شرکت جسته ، و یا در جایی و شرکتی استخدام شود و مزد شخصی دریافت نماید و یا اقدام به مشارکت نموده ، درصد خاصی از درآمد یا سود به دست آمده را صاحب شود، یا مستقیم دست به حیات بزند و اقدام به استخراج از معادن و یا استحصال محصولات جنگلی نماید و یا چاهی را حفر کند و آن چه را به دست می آورد به فروش برساند، در حالی که صاحبان سرمایه نقدی از این همه قابلیت بی بهره اند.زیرا آنان اگر سرمایه شان را در ازای بهره مشخصی به کار بگیرند جنبه ربوی به خود خواهد گرفت و از سوی شارع مقدس تحریم شده است. البته مضاربه ، راه برون رفت از این تنگنا است که در این صورت صاحب سرمایه نقدی در سود و زیان با عامل مضاربه سهیم می باشد.همین محدودیت متوجه صاحبان ابزار نیز می باشد، آنان از ابزار آلات شان فقط در امر اجاره دادن و دریافت مبلغ معین بابت اجاره می توانند فعالیت کنند.بنابراین نیروی انسانی در قالب کارگر ،مدیر، صنعت گر، صیدکننده ، معدنچی،کشاورز و جنگل دار، از امتیازات بیشتری به لحاظ حقوقی نسبت به صاحب سرمایه و صاحب ابزار دارد. بدین صورت صاحبان کار از توزیع مجدد درآمد ، منفعت بیشتری را نصیب خود می سازند.^۱

اسلام مانند دیگر مکتب های اجتماعی ، بر تولید و رشد و افزایش آن اهتمام دارد.اما با توجه به اینکه انسان را جانشین خدا بر روی زمین می داند، تولیدی را مجاز می شمارد که با این مقام و منزلت وی در تعارض نباشد، و در همین نقطه با مکاتب مادی اختلاف بزرگی پیدا می کند.

^۱ ابراهیمی، سیره نبی اعظم(ص)،ص۶۴۷

نظام سرمایه داری رشد تولید را هدف می داند ، در صورتی که هدف اسلام جمع آوری ثروت نیست و مال و دارایی را برای آن می خواهد که وسیله ایجاد رفاه و آسایش مردم و برقراری عدالت اجتماعی و ساختن جامعه توحیدی باشد.

رسول گرامی اسلام فرمود : « ای گروه بازرگانان ، سرتان را بلند کنید، راه برای شما روشن است، همه شما در روز قیامت به عنوان فاسق و خیانتکار برانگیخته خواهید شد ، مگر آن کس که در تجارت راستگویی پیشه کرده باشد.»

در اقتصاد اسلامی علاقه ای به تولید کالاهای تجملی ویژه تفریح و خوشگذرانی سرمایه داران و ناپرووران وجود ندارد، اما سرمایه داری به تولید انبوه این گونه کالاها رو می آورد تا از قدرت خرید مرفهان اسرافگر استفاده کند و از تولید کافی کالاهای حیاتی خودداری می ورزد.

رسول خدا (ص) فرمود: « خدای تعالی بندگانی دارد که به آنها نعمت بخشیده و تا آن زمان که بذل و بخشش داشته باشند نعمتها را در دست آنان باقی می گذارد و هنگامی که بخل و امساک پیشه سازند نعمتها را از آنان می گیرد و به کسانی دیگر می بخشد.^۱»

۶. تقدّم منافع جامعه بر منافع فرد و راه کارها

پیامبر بزرگوار اسلام (ص) در صورت معارضه منافع فرد و جامعه با یکدیگر ، مقرراتی را وضع و پیش بینی نمود که در آن منافع جامعه بر منافع فرد تقدم دارد . به بعضی از این ضوابط و راه کارها ذیل اشاره می شود :

۶-۱: کار آفرینی و اشتغال

پیام آور اعظم اسلام – که سعادت انسان در ابعاد مختلف انسان شالوده رسالت او را تشکیل می داد – اهمیت سود اقتصادی را از نظر دور نمی داشت ، بدین منظور و برای بالا بردن سطح رفاه عمومی اقدامات ارزش مندی صورت داد . قبل از ذکر فهرست گونه آن ، لازم است یادآور شویم که ان حضرت پس از گذشت هشت ماه از هجرت عقداخوت میان مهاجران و انصار برقرار ساخت که به موجب آن تعهداتی متوجه هر یک از دو طرف می شد . هر برادری از انصار ملزم بود تا برادر مهاجر خود در مال و دارایی خویش شرکت بدهد و نیازمندی های او را برآورده سازد و حتی دو برادر از

^۱ الصغار، سیره پیامبر(ص) رهبری و انسان سازی، ص ۱۳۱ و ۱۳۲.

یکدیگر ارث می برند . تا این که آیه « وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ »^۱ حکم توارث فوق را از رسمیت انداخت.

پیام آور اعظم اسلام (ص) با این ابتکار بی سابقه ، روح اخوت را در میان مسلمانان از مهاجر و انصار مستحکم ساخت و زمینه های انحصار طلبی و خودخواهی را که طبیعی هر انسان است ، در هم شکست و مجال بروز را از آنها سلب کرد . اما این اقدام که لازم بود ، کافی نبود . جامعه اسلامی آن روز راهی بس طولانی و دشوار در پیش داشت تا رفاه در فضای جامعه اسلامی و محکومیت دینی لمس گردد ، لذا پیامبر (ص) اقدامات زیر را به مرحله اجرا گذاشت :

الف) انصار مدینه باغ ها مزارع نسبتاً قابل توجهی در این شهر داشتند و می خواستند مهاجران را در آنها شریک سازند ؛ اما پیامبر اسلام (ص) فرمود : که مهاجران در باغ ها و مزارع انصار مشغول به کار شوند و از طریق مسابقات مزارعه به آنها اقدام کنند .

ب) فراهم سازی امکانات لازم برای مسکن سازی ، امور کشاورزی و احداث کارگاه های اسلحه سازی ؛ این اقدام یک گام بسیار مؤثر و زیر بنایی به حساب می آمد .

صنعت گر که از دانش فنی و مهارتشان صاحبان حرفه و پیشه وران برای ساخت ابزار های لازم استفاده می کردند .

ج) دولت رفاه بنوی برای آسایش حال مسلمانان به خصوص مهاجران ، اقدام به تقسیم زمین مشهور به اقطاع الدور جهت ساخت مسکن برای مهاجران بی سرپناه صفا زد .

د) اعطای اعتبار و تسهیلات لازم جهت ترویج و رونق دادن بازرگانی ؛ لذا آن حضرت در وهله نخست امنیت انحصار تجاری قریش بر ایجاد جنگ بدر بر هم زد و با فراهم ساختن وسایل حمل و نقل رایج در آن زمان یعنی شتر و تهیه سرمایه لازم از راه عقد مضاربه ، در راه اندازی و رونق بخشیدن به امر بازرگانی مسلمانان تلاش کرد .^۲

۶-۲: تحریم نابود سازی منابع

^۱ انفال: ۷۵

^۲ ابراهیمی، سیره نبی اعظم (ص)، ص ۷۴۹.

حقی که از راه مشروع به دست آید ، حقی محترم و قانونی است و کسی حق ندارد آن را از بین ببرد و یا زبانی به آن برساند و نیز کسی حق ندارد زمینه ای را به جهت تباه کردن و آسیب رساندن به آن فراهم سازد .

در این صورت اگر مصرف کننده کالای خود را دور ریخته و نابود سازد ، مرتکب اتلاف شده است . برای نمونه فرش مستعملی که برای صاحبش هیچ گونه مطلوبیتی ندارد ، برای دیگران ممکن است سال ها قابل استفاده باشد بنابراین اگر صاحب داین کالا آن را از بین ببرد کار حرامی انجام داده است.^۱

۳-۶: تحریم اسراف

اسراف از ماده سرف است ؛ چنان که راغب می گوید: السرف تجاوز الحد فی کل فعل یفعله الانسان ... اسراف اگر چه بیشتر در امر انفاق شهرت یافته است ولی به هر نوع از حد گذشتگی اطلاق می شود . گاهی اسراف در اندازه و کمیت و گاهی اسراف در کیفیت است ؛ مثلاً هر آن چه در غیر طاعت خداوند انفاق شود هر چند بسیار اندک هم باشد، اسراف است .

اما در اقتصاد به معنای خروج از حالت اعتدال است . اسراف در آیات زیادی از قرآن (۲۵ آیه) و در روایات معصومان نهی شده است و حرمت آن امری قطعی و پذیرفته شده می باشد . امام علی ع در جای جای نهج البلاغه آن را تقبیح می کند .

اسراف در واقع موجب هدر دادن منابع و منافع اجتماعی و مستلزم تحمیل هزینه سنگین از جانب مصرف کنندگان اسراف کار می باشد ، بنابراین : «اسراف زمانی رخ می دهد که مطلوبیت کرانه ای مصرف یک کالا ، برای فرد ، کمتر از جامعه بوده و یا ارزش تولید کرانه ای نهاده کمتر از همین ارزش برای جامعه می باشد».^۲

۴-۶: تحریم ضرر و اضرار

این رفتار عدالت مدار رسول خدا (ص) قاعده ای در فقه اسلامی به قاعده لاضرر ولاضرار را پدیده آورد. بر اساس این قاعده ، زیان رساندن به هیچ وجه ، مجاز نیست. به لحاظ اقتصادی هر گونه فعالیت تولیدی که در جامعه اسلامی صورت بگیرد حق زیان رسانی به دیگران و محیط زیست را ندارد . در صورت وجود چنین آسیب هایی ، واحدهای تولیدی یا افراد باید از کار خود دست بکشند

^۱ ابراهیمی، سیره نبی اعظم(ص)، ص ۶۴۹

^۲ سید کاظم صدر، اقتصاد صدر اسلام، ص ۶۲

و یا اگر ممکن نبود، خسارت وارده را جبران کنند. یعنی هزینه نهایی هر گونه فعالیت اقتصادی باید با هزینه نهایی جامعه برابر باشد. در صورتی که هزینه نهایی جامعه بیش از هزینه نهایی واحد تولیدی باشد در این صورت جامعه متحمل یک هزینه اضافی ناخواسته شده و زیان دیده است. لذا واحد تولیدی مزبور یا باید به تعطیلی کار و یا جبران این خسارت اقدام کند.^۱

۵-۶: مبارزه با حرام خواری

درآمدهایی که یک مسلمان در جامعه اسلامی به دست می آورد به دو دسته و با اصطلاح شرعی حلال و حرام، تقسیم بندی می شوند. درآمدهای حلال آن است که مطابق با اجازه شرع از راههای درست مانند کار، معاملات، تجارت، خرید و فروش، زراعت، مسابقات، مزارعه، دادوستد و ... صورت بگیرد. ولی اموری مانند غصب، دزدی، احتکار، کم فروشی، معاملات مسکرات و اشیای نجس، اختلاس، رانت خواری حرام، مذموم و ناپسند است و هیچ گونه مهر تأیید دال برحلیت آن در شریعت وجود ندارد. قرآن مجید رفتارهای اقتصادی از این دست را «اکل مال به باطل» نامیده است.

لذا حضور ناخوشایند این رفتارهای اقتصادی در جامعه اسلامی، رفته رفته منافع جامعه را به مخاطره می افکند. بدین اساس، پیامبر اعظم اسلام (ص) برای حفظ کیان جامعه اسلامی آن را نهی و نفی کرده تا منافع جامعه همچنان محفوظ مانده باشد.

۶-۶: جلوگیری از آسیب نظام اجتماعی

نظام اجتماعی و اسلامی در فرهنگ دینی اهمیت بسیار دارد. لطمه به استقلال نظام، تضعیف و به چالش کشاندن نظام با روش های سازمان یافته و یا غیر آن - به هر صورتی که باشد - ممنوع و خلاف قانون است. از دیدگاه اقتصادی فعالیت های اقتصادی که آگاهانه و یا ناآگاهانه به اختلال نظم جامعه منجر می شوند، باید متوقف گردند؛ برای مثال صید بی رویه آبزیان دریا به هر صورت - هر چند که دریا از مشترکات به حساب می آید و صید در آن برای عموم آزاد است - باید جلوگیری شود و تابع مقررات قرار گیرد، زیرا منجر به آسیب رساندن و اختلال نظام بهره برداری و تخریب محیط زیست می شود. همچنین استفاده بی رویه از جنگل ها، مراتع، چمنزارها، کوه ها، منابع طبیعی و ... نیز باید مشمول ضوابطی باشند تا مردم به عسر و حرج گرفتار نشده و هرج و مرج در جامعه پدید نیاید.^۲

^۱ ابراهیمی، سیره نبی اعظم (ص)، ص ۶۵۰

^۲ همان، ص ۶۵۶.

نتیجه

در نگاه دینی مدیریت و مهندسی اقتصاد جزء ایمان است و تدبیر و عاقلانه رفتار کردن در امر معیشت از ضروریات دین می باشد، هر چند روزی تقدیر و معیشت الهی است اما نباید در تدبیر و تلاش آن کوتاهی کرد. همچنین پیامبران الهی با تکامل عقل ناقص بشر و توجه به کسب و کار و فعالیت تولیدی، برای ارائه سبک زندگی خداپسندانه همانند الگویی عملی بودند. پیامبر خاتم (ص) نیز با مهربانی و همدلی با مردم نخست مایه دلگرمی فقرا و مستمندان بودند و از طرفی در سایه قناعت و بی نیازی احیاگر سنت سخاوتمندی و ایثار بودند. هر چند این مفاهیم در عصر حاضر فراموش شده و مطرود می باشد اما باوری است که اقتصاد جوامع را از تک بعدی بودن نجات می دهد. لذا در اسلام مال و ثروت تحقیر نشده است، نه تولیدش، نه مبادله اش و نه مصرف کردنش بلکه همه اینها تأکید و توصیه شده است و برای آن شرایط و موازین مقرر شده است و هرگز ثروت از نظر اسلام دورافکندنی نیست بلکه دور افکندنش اسراف، تبذیر و تضييع مال است که حرام قطعی است. بنابراین در دنیایی که فکر ریاضت مالی (فقر) و ریاضت جنسی (رهبانیت) پیدا شده است. اسلام نه در مورد زن و نه در مورد ثروت تحت تأثیر هیچ یک از این افکار واقع نشده است بلکه اسلام بشر را متوجه بدی های افراط در توجه به مال و یا زن می کند، به خصوص در مورد مال و ثروت، انحراف اخلاقی آن را به نام بخل یا حرص متذکر می شود، بدون آن که ثروت را در ذات مذموم و منفور بشمارد بلکه تقویت بنیه اقتصادی را واجب می داند.

منابع

- قرآن کریم ، ترجمه : ابوالفضل بهرام پور.
- ۱. آیتی، محمد ابراهیم، «تاریخ پیامبر اسلام»، تجدید نظر و اضافات ابوالقاسم گرجی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران ، چاپ ۵ ، ۱۳۶۹.
- ۲. ابراهیمی ، حسین ، «پژوهش و تحقیقی نو در سیره بنی اعظم (ص)»، محمد اسماعیل انصاری، قم ، انتشارات ثلثین ، چاپ اول ، خرداد ۱۳۸۶ .
- ۳. الصفار ، سالم ، «سیره پیامبر (ص) در رهبری و انسان سازی» ، غلام حسین انصاری، تهران ، شرکت چاپ و نشر بین الملل وابسته به مؤسسه انتشارات امیر کبیر ، چاپ ۲۱ ، پاییز ۱۳۸۶ .
- ۴. ابو زهره ، محمد ، «خاتم پیامبران» ، دکتر حسین صابری ، مشهد ، بنیاد پژوهشهای اسلامی ، چاپ ۴ ، ۱۳۹۳ .
- ۵. بافکار ، حسین، «نقش و کارکرد خانواده در جهاد اقتصادی» ، مجید فضل الهی ، قم ، مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما ، چاپ اول ، ۱۳۹۷ .
- ۶. حسینی دشتی، «مصطفی ، معارف و معاریف ، سید محسن حسینی»، تهران ، سپید موی اندیشه ، چاپ اول ، ۱۳۹۳ .
- ۷. دشتی، محمد و دیگران، «فرهنگ سخنان اهل بیت پیامبر اکرم (ص)»، محمد مهدی دشتی ، قم ، انتشارات عصر ظهور ، چاپ اول ، ۱۳۹۰ .
- ۸. سبحانی، جعفر، «فراز هایی از تاریخ پیامبر اسلام»، تهران ، بعثه مقام معظم رهبری، معاونت آموزش و تحقیقات ، چاپ ۱۵ ، پاییز ۱۳۸۲ .
- ۹. سید علوی، میرابراهیم، «تاریخ توصیفی- تحلیلی صدر اعظم»، محمد باقر انصاری، قم، دفتر نشر معارف، چاپ دوم، تابستان ۱۳۹۶ .
- ۱۰. شهابی، محمد، «ادوارالفقه»، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ دوم، تابستان ۱۳۶۶.
- ۱۱. شهید ، سید جعفر ، «تاریخ تحلیلی اسلام (تا پایان امویان)»، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ نوزدهم، ۱۳۷۵ .
- ۱۲. صدر، سید کاظم، «اقتصاد صدر اسلام»، تهران ، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی ، ۱۳۷۴.

۱۳. صدر ، سید محمد باقر، «اقتصاد ما»، جلد اول، محمد کاظم موسوی، محل نشر، مؤسسه انتشارات اسلامی ، چاپ اول، ۱۳۵۰ .
۱۴. صدر، محمد باقر، «بررسی های درباره مکتب اقتصادی»، جلد دوم، اسپهبری ، تهران ، انتشارات اسلامی ، چاپ دوم ، ۱۳۵۷ .
۱۵. صدر ، سید موسی ، «اقتصاد در مکتب اسلام» ، علی حجتی کرمانی، تهران، انتشارات جهان آرا ، بی تا.
۱۶. عمید، حسن، «فرهنگ فارسی عمید»، جلد اول و دوم، ، تهران ، مؤسسه انتشارات امیر کبیر ، چاپ سی و دوم ، ۱۳۹۳ .
۱۷. محرمی ، غلامحسن ، «کتاب سیره پیامبر اعظم (ص)»، حسن مؤمن آبادی، قم، مؤسسه آموزش عالی امیرالمؤمنین (ع)، چاپ دوم، ۱۳۹۱ .
۱۸. مطهری، مرتضی، «سیری در سیره نبوی»، تهران: انتشارات صدرا، چاپ چهل و دوم ، تیر ۱۳۸۶ .
۱۹. _____، «یادداشت‌های استاد مطهری»، تهران، انتشارات صدرا، چاپ اول، فروردین ۱۳۸۲ .
۲۰. نیک یار، عزت، «نظام توزیع ثروت در قرآن»، قم، مرکز نشر هاجر، چاپ اول ، ۱۳۹۶ .